

strenge beleid in Nederland resulteerde verschillende malen in veroordelingen door het Europese Hof in Straatsburg. De auteur concludeert dan ook: 'Dit boek beschrijft de geschiedenis van de Haagse besluitvorming inzake gezinsmigratie vanaf de jaren vijftig; de Europese richtlijn luidt het begin in van het einde van die geschiedenis. De voorwaarden voor toelating en verblijf van buitenlandse gezinsleden in Nederland worden voortaan primair in Brussel en Luxemburg vastgesteld' (282).

Deze studie geeft vooral inzicht in de besluitvorming bij beleid in Nederland. Als een ware detective heeft de auteur geprobeerd te achterhalen wie op welk moment invloed heeft kunnen uitoefenen. Men kan betreuren dat zij nauwelijks is ingegaan op de heftige publieke discussie. Weliswaar erkent zij dat verschuivingen in het beleid nauw samenhangen met verschuivingen in het dominante perspectief op het migratie en integratie-vraagstuk maar dit komt toch maar weinig aan de orde. Spijtig is ook dat het perspectief van de migrant zelf helemaal niet aan bod komt. Het argument dat dit voor het beleid niet ter zake deed gaat niet helemaal op. Als er in 1974 niet een feitelijk stop op arbeidsmigratie en pendel was ingevoerd zouden waarschijnlijk veel minder migranten hun gezin hebben laten overkomen. Gezinshereniging was hun antwoord op het gevoerde beleid en leidde in feite weer tot nieuw beleid. Maar deze opmerkingen laten onverlet dat deze studie een belangrijke bijdrage vormt in het migratiedebat in Nederland.

HERMAN OBDEIJN,
OEGSTGEEST

Cottaar, Annemarie, Bouras, Nadia, Laoukili, Fatiha, **Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen** (Amsterdam: Meulenhoff, 2009, 288 blz., ISBN 978 90 290 8435 2).

Hoewel in Nederland en België door de jaren heen diverse studies zijn verschenen over de verschillende migratiegolven bleef de beginperiode van de Marokkaanse diaspora in beide landen onderbelicht. Wat de auteurs van het voorliggende boek opmerken in verband met de studies over de Marokkaanse migratie in Nederland geldt in grote mate ook voor de Belgische situatie. Veelal lag en ligt de focus op sociale problemen van de migranten en hun nakomelingen, met nadruk op onderwijs, huisvesting en tewerkstelling. Het bewijs daarvan zijn de talrijke *omgevingsanalyses* van verschillende plaatsen met sterke migrantengemeenschappen en sociologische onderzoeken die gevoerd worden aan nagenoeg alle universiteiten. Na 9/11 werd vooral aandacht besteed aan de religieuze component van deze migratie en bleef de historische zelfbeleving van de eerste migranten uit.

Marokkanen in Nederland vormt dan ook een eerste aanzet om het verhaal van de eerste generatie Marokkanen te reconstrueren aan de hand van een vijftigtal getuigenissen bij monde van de eerste pioniers. De selectie van deze getuigenissen beoogde geen representativiteit. Veeleer trachten de auteurs een divers relaas op te tekenen van deze pioniers die *grosso modo* tussen 1960 en 1975 hun weg hebben gevonden naar Nederland. Het boek hanteert hierbij een kwalitatieve benadering waarin de beleving van de eerste migratiejaren een centrale plaats inneemt. Het verhaal begint vanaf de werving in Marokko waar het verklaringmodel van de *push* en *pull*-factoren met betrekking tot migratie enkel wordt toegelicht in functie van de persoonlijke getuigenissen. Een uitgebreide sociale en economische analyse van het land van herkomst is hier niet aan de orde. Een kwantitatieve ontleding wordt wel geboden bij de analyse van de cijfers van de officiële werving. Hierin komen

de auteurs tot de conclusie dat de eerste Marokkaanse gastarbeiders vooral buiten het Rifgebied zijn verworven en dat deze officiële werving slechts een klein onderdeel vormt van de Marokkaanse migratie naar Nederland. De opname van spontane migranten in dit boek vormt dan ook een noodzakelijke aanvulling op de reguliere migratie en werpt een licht op de bij wijlen sterke mobiliteit van de migranten. In deze context lijkt een comparatieve invalshoek met studies uit de omringende landen bijzonder vruchtbaar.

Het middenstuk van het boek beschrijft het professionele en sociale leven van de pioniers in Nederland met aandacht voor de arbeidsomstandigheden, de huisvesting en de eerste organisaties vanuit het perspectief van de migranten. Het migratiepatroon van deze arbeiders staat ook hier ten dienste van de subjectieve levensloop. Wie een nauwkeurige beschrijving verwacht van het migratiemodel en de verspreiding van de Marokkaanse diaspora in Nederland moet op zijn honger blijven. De persoonlijke verhalen geven eerder vorm aan de materiële en psychologische habitat van de individuele Marokkanen. Ze schetsen een historie tegen de achtergrond van het huidige verstarde debat rond integratie en de multiculturele samenleving en bestrijken het volledige spectrum van het dagelijkse leven. Zo schenken de schrijvers onder meer heel wat aandacht aan de verschillende organisatievormen zoals de sportclubs, de eerste moskeeën en wordt de politieke tweespalt tussen de regeringsgezinde en subversieve verenigingen ten opzichte van het thuisland uitvoerig bediscussieerd. Doordat de auteurs veelal vertrekken vanuit het gezichtspunt van de pioniers komt de visie van en interactie met de nieuwe omgeving misschien te weinig aan bod. Indirect wordt die interactie summier beschreven zoals bij de thema's *wonen met Nederlanders* en *verenigingen op de bres* maar een uitgebreide betrekking en incorporatie van Nederlandse getuigenissen – vrienden, werkgevers, collega's – in het descriptieve proces blijft marginaal. Meerdere aanvullende interviews met personen uit de ontvangende gemeenschap waren niet

misplaatst, zeker in het licht van de onderzoeksvraag naar het verloop van de inburgering en integratie van deze Marokkaanse arbeidsmigrantten. Dit hiaat wordt door de auteurs zelf aangegeven en de ondertitel van het boek geeft ook duidelijk aan waar de focus op ligt: *de pioniers vertellen*. In het afsluitende deel van het boek wordt geïnformeerd naar het teruggaan of blijven van de pioniers. Hierin blijkt dat vooral de vrouwen van deze pioniers weinig zien in een terugkeer en wordt de terugtocht naar Marokko geproblematiseerd.

Afgezien van de opgesomde bemerkingen is dit boek een waardevolle aanvulling op de bestaande categorieke benadering van de verschillende migratiestromen in Nederland. Doordat de schrijvers de grote facetten van de migratie behandelen en het dagelijkse reilen en zeilen in Nederland onder de loep nemen, vormt dit boek een goede aanzet om het onderzoek naar de Marokkaanse migratie verder uit te werken. Dit boek is niet enkel onderzoeksmatig interessant, het zal wellicht aanslaan bij een grote groep nakomelingen van de eerste Marokkaanse migranten die vroeg of laat zullen graven naar de wortels van hun ouders en grootouders. De rijke illustraties die verzameld zijn tijdens het project Culturele Spoorzoekers zijn in het boek bijzonder knap verwerkt. Het feit dat Annemarie Cottaar zowel in 2009 als in 2010 naar België werd uitgenodigd om haar boek en project toe te lichten, geeft aan dat de belangstelling voor *Marokkanen in Nederland* verder reikt dan de Nederlandse landsgrenzen.

KARIM ETTOURKI,
KADOC/K.U. LEUVEN

Burkhardt, Nina, *Rückblende. NS-Prozesse und die mediale Repräsentation der Vergangenheit in Belgien und den Niederlanden* (Niederlande-Studien 45; Münster [etc.]: Waxmann, 2009, 323 blz., ISBN 978 3 8309 2132 5).

Die Erinnerung an den Holocaust ist ein globales Phänomen, dessen Konjunkturen und Veränderungen maßgeblich durch mediale Ereignisse bestimmt sind. Zu ihnen zählen unter anderem auch die juristischen Prozesse gegen NS-Täter, über die in Presse, Rundfunk und Fernsehen ausführlich berichtet wurde. Der Befund einer Globalisierung des Holocaust-Gedenkens übersieht allerdings oftmals die nationalen beziehungsweise lokalen Besonderheiten der Erinnerungskultur, ein Aspekt, den Nina Burkhardt in ihrer Dissertation über die niederländische und belgische Rezeption der Prozesse gegen Adolf Eichmann (Jerusalem 1961) und gegen die Lagermannschaft von Auschwitz (Frankfurt/Main 1963-1965) in den Blick nimmt. Ihr Interesse gilt den thematischen Schwerpunkten der Medienberichterstattung, wobei sie der Frage nachgehen möchte, wie diese in die bestehenden Erinnerungslandschaften eingefügt wurden (11). Ihr einleitender Überblick über den je spezifischen Umgang mit der Besatzungszeit lässt dabei eine deutliche Differenz der Berichterstattung in den Niederlanden und Belgien erwarten. Nicht nur wiesen die beiden Besatzungssysteme erhebliche Unterschiede auf (Zivil- versus Militärverwaltung), auch verhinderten die gesellschaftlichen Konflikte in Belgien eine 'grundsätzliche Übereinkunft in den wesentlichen Fragen zur Besatzungszeit' (31) wie sie in den Niederlanden anzutreffen ist.

Durch die Gliederung des Buches gerät die Frage der national- beziehungsweise regionalspezifischen Berichterstattung jedoch in den Hintergrund. In einzelnen Kapiteln wird untersucht, wie Presse-, Rundfunk- und Fernsehbeiträge die Täter, die Überlebenden, den Holocaust oder die Rezeption im Ausland in den Blick nahmen. Dieser Aufbau macht es

manchmal nicht nur schwer, zwischen den beiden Prozessen und den verschiedenen Publikationen zu unterscheiden, die Studie schöpft darüber hinaus auch das methodologische Potenzial des Vergleichs nicht aus. Dominieren in den thematischen Kapiteln die Beschreibungen und Analysen der verschiedenen Presseberichte, so wird am Ende des Buches jedoch deutlich formuliert, dass in den Niederlanden anhand der Prozesse eine selbstkritische Auseinandersetzung mit der Besatzungszeit stattfand, wohingegen diese in Belgien weitgehend ausblieb. Die Schlussfolgerung der Autorin lautet dementsprechend, dass 'die allgemeinen Informationen über die systematische Ermordung zu einer Thematisierung der Judenverfolgung im eigenen Land führen konnte, aber keineswegs musste' (303).

Inhaltlich weist die Studie unter anderem eine Veränderung des Bildes der NS-Täter nach. Wurden die Angeklagten des Nürnberger Prozesses (1945) dämonisiert, so zeichnen die Medien von Eichmann ein sehr viel ambivalenteres Bild, wohingegen die Berichterstattung über den Auschwitz-Prozess die beklemmende 'Normalität' der Täter hervorhob. Insbesondere über die Einschätzung von Eichmann wurde in den niederländischen Feuilletons ausführlich debattiert, wie Burkhardt in einem Kapitel über die 'Konkurrenz um die Deutung des Eichmann-Prozesses' (101) zeigt. Sie diskutiert neben Hannah Arendts These von der Banalität des Bösen auch die Positionen von Harry Mulisch und Abel J. Herzberg, deren Deutungen erheblich voneinander abwichen. Während sich Mulisch mit der Person Eichmann beschäftigte, den er nicht als monströsen Überzeugungstäter sondern als Befehlsempfänger beschrieb, nahm Herzberg mit seinem Interesse dafür, wie aus gewöhnlichen Männern Mörder wurden, eine eher soziologische Perspektive ein.

Den Überlebenden des Holocaust wurde im Eichmann- und im Auschwitz-Prozess je spezifische Rollen zugewiesen. Unabhängig von dieser Differenz übernahmen sie jedoch in beiden Fällen